

UOT-811.512.162

Səhifə: 110-114

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.1.110>

Təranə Məmmədova
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
tarana29@mail.ru

MÜASİR DİLÇİLİK SİSTEMİNDƏ ABREVIATURLARIN TERMINOLOJİ PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

Abreviatura söz yaradıcılığı üsulu kimi dilin terminal qatının zənginləşdirilməsində rolu böyükdür. Lakin konvensial və yüksək informativlik tələb edən kimi terminologiya üzərində daim filoloji və professional nəzarətin aparılması vacib məsələdir. Belə ki, bu ən mütəhərrik və ən dəyişkən leksik tərkibə malik leksik-semantik lay elmin və texnikanın, iqtisadiyyatın və siyasi şəraitin dəyişməsi ilə paralel surətdə daim yeniləşir, belə bir situasiyada çox vaxt köhnəlmiş elmi və fəlsəfi görüşlərə aid terminoloji vahidlər dildən sıxışdırılır və onlar arxaizmə çevrilir. Terminologiyamızda və ümumiyyətlə hər cür situativ-üslubi məqamlarda işlədilən vahidlər içərisində leksik abreviasiyanın inisial növündən daha çox istifadə olunur. Belə inisial-terminlərdən şifahi nitqə keçənlər həm də dilin tamhüquqlu sözləri səviyyəsinə qalxır.

Açar sözlər: abreviatur, terminologiya, söz yaradıcılığı, inkişaf, termin.

Giriş: Terminoloji sistemin tələbləri içərisində diqqəti cəlb edən əsas problemlərdən biri də dildə artıq, lazımsız əhəmiyyət kəsb edən sözcülyün, ifrat işarəliyin aradan qaldırılması və beləliklə, az sözlə çox informasiya ifadə edilməsi, terminlərin fonetik və ya qrammatik strukturunun qısa verilməsi ilə bağlıdır. Bütün bunlar dilin terminoloji sistemində abreviasiya üsulu ilə termin yaradıcılığını ön plana çəkir. Müəyyən bir dövlət, idarə və təhsil müəssisəsinin adını qısaldan zaman onu təşkil edən sözlərin baş hərfi yazılır: BDU (Bakı Dövlət Universiteti). ATU (Azərbaycan Tibb Universiteti) Belə abreviaturalarda bütün hərflər böyük yazılmalıdır. Lakin bəzilərində başqalarından seçilmək üçün və ya yaxşı səslənməsi üçün bir hərf (kiçik hərf) artırılır. Məs: AzTU (Azərbaycan Texniki Universiteti) Abreviaturalar həmçinin; -sözlərin baş hərfləri ilə müxtəsər yazılır: məsələn, MİS – Mənzil istismar sahəsi; MTS – maşın-traktor stansiyası, -iki və daha çox sözdən ixtisarla düzəldilmiş arxaik sözlər: məsələn, kolxoz, sovxoz, komsomol, partkom, partbilet, sovnarxoz və s dildə çox işlənən “və s.”, “və i. a.”, “və. b.” kimi ixtisarlara da abreviaturalara daxildir.

Elmi üslubda eyni (əsas terminoloji) söz və ifadələrin dəfələrlə geniş formada bir mətnə təkrarlanması informativlik baxımından arzu edilməz sayılır. Bu, bir tərəfdən, elmi əsərin dilini ağırlaşdırır, onu oxuyanı yorur, fikrini dağdır, ikinci tərəfdən, məsələn, tezislərdə və bu qəbildən az yer ayrılmış elmi-tematik məcmuələrdə artıq yer tutulmasına səbəb olur, müəllifin fikrini hərtərəfli ifadə etməyə mane olur. Zinder L.R. kitabında yazır: “Məhz buna görə də elmi əsərlərdə abreviasiyanın müxtəlif növlərindən istifadə etməklə çox işlənən terminləri abreviatur formasında təqdim etmək aktualıq kəsb edir. Bu dil maneəsinin aradan qaldırılması üsullarından biri, milli və beynəlxalq səviyyələrdə geniş inkişaf etdirilmiş elmi-texniki terminlərin standartlaşdırılmasıdır.” [1.c.156]

XX əsrin 90-cı illərinin II yarısından başlayaraq Azərbaycan dilində mətnlərin emalı və MT sahəsində kompüter sistemlərinin yaradılması istiqamətində praktiki işlərin yerinə yetirilməsi geniş vüsət almışdır. Xüsusilə də 1994-cü ildə bağlanmış “Əsrin müqaviləsi” adlanan neft kontraktları bu sahədə görülən işlərə təkan vermişdir. Bu yeniliklərlə yaranan küllü miqdarda abreviaturaların dildə fəaliyyət göstərməsinə ehtiyac duyuldu. AMEA-nın (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının)

Kibernetika, Dilçilik və İnformasiya Texnologiyaları institutlarında aparılmış elmi-tədqiqat işlərindən bəhrələnən bir çox təşkilat və fərdlər Azərbaycan dili mətnlərinin avtomatik emalı sistemlərinin yaradılması istiqamətində uğurlu addımlar atdılar. Müasir tələblərə cavab verən kompüter lüğətləri və buradakı yeni yaranan abreviaturların mətndəki düzgünlüyünü yoxlayan sistemlər yaradıldı və lüğətlər hazırlandı. Bu da informasiya-kommunikasiya sahəsində, xarici dillərin öyrənilmə, mətnin xarici dildən ana dilinə və əksinə tərcüməsində ən yüksək nəticələr əldə edilməsinə təkan verdi və informasiyaların əldə olunmasını tezləşdirdi.

Fəxrəddin Veysəlli yazır: “Elmi əsərlərdə işlənən abreviaturları mahiyyətinə görə bir neçə yerə bölmək olar və elmi əsərlərdə situativ-üslubi ixtisarlardan istifadə edilir ki bunun da əsas məqsədi təkrarçılığın aradan qaldırılması və əsərin dilinin yüngülləşdirilməsinə xidmət edir, habelə, fikrin tez və asan başa düşülməsi və informasiyanın yığcam şəkildə çatdırılması ilə əlaqədardır. Məsələn, elmi-texniki terminologiya, ictimai-siyasi terminologiya və qeyri-üzvi kimya terminologiyası anlayışlarını bu sahələrin terminologiyasına aid tədqiqat əsərlərində dəfələrlə işlətmək lazım gəlir. Bu cür terminləşmə də müəllifin işini ağırlaşdırır və bəzən abreviaturlar fərqli mənalara, söz birləşmələrinə mənsub olsalar da, eyni ixtisarlarla işlətmək olur ki, bu da abreviaturun başa düşülməsinə əngəl törədir.[2.s.92]

Abreviaturlar müxtəlif dillərdə işlənir: **1. Rus dilində işlənən abreviaturlar:** OPT, OPT, OPL, ETT, İST, QÜKT mətndaxili sferada çox işlədikcə, elmi terminologiyaya və deməli, dilin leksik tərkibinə daxil ola bilir. Müəllif yazır: “Odur ki, onların mətndaxili (müvafiq olaraq (ETT), qeyd edək ki, bu inisial başqa yerdə “elmi-texniki tərəqqi” kimi də başa düşülə bilər), İST və QÜKT kimi situativ-üslubi ixtisarlar şəklində işlədilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nümunə üçün qeyd edək ki, belə abreviasiyadan rusdilli elmi-tədqiqat əsərlərində daha geniş istifadə olunduğunu müşahidə edirik. [3.s.134].

V.İ.Akimova, O.A.Albul, A.C.Belaya, A.A.Buryaçok, L.P.Vasilyeva, K.P.Suslova, L.V.Saxarova, A.D.Xeyruln kimi tədqiqatçıların dissertasiya işlərində “Sahə üzrə siyasi terminologiya” və “Sahə üzrə siyasi leksika” anlayışı geniş şəkildə OPT, və OPL formalarında ixtisarlarla işlədilmişdir. Q.A.Panovun dissertasiyasının isə hətta adında da abreviatur işlədilmişdir. N.V.Yuşmanov göstərir ki, rus dilində belə hazır abreviaturların sayı 1100-ə çatır.

2. İngilis dilində işlənən abreviaturlar: IEE – Institution Electrical Engineers; IF – intermediate frequency; IFC – International Finance Corporation; I. Gas E. – Institution of Gas Engineers; ILO – International Labour Organization; C.-in-C – Commander-in Chef; CIE – Companion (of the Order) of the Indian Empire; Chr. – Chronicles (OT); Ch. M. – Master of Surgery – [f. L Chirurgical Magister]; BVM – Blessed Virgin Mary; BWI – British West Indies; ARC – Agricultural Research Council; AR – Arkansas; ARA – Associate of the Royal Academy; ALS – autograph lett signed; AM – amplitude modulation; * Master of Arts [f. L Artium Magister]; Member of the Order of Australia; in the year of the world [f. L anno mundi]; a. m. before noon [f. L ante meridiem]; AMA – American Medical Association, Australian Medical Association; BOD – biochemical oxygen demand; ROTC – Reserve Officers Training Corps; SO – Stationary Office; So* – South; OWLS – Oxford Word & Language Service. İngilis dilindəki abreviaturların istifadə edilməsi yolları çox geniş vüsət tapmışdır və onların işlədilməsi funksional-üslubi xarakter daşıyır. İngilis dilində abreviaturalardan 1150-si qeydiyyatla alınmışdır

3. Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində işlənən abreviaturlarda təəssüflə müşahidə edirik ki, başqa dillərin elmi terminologiyasında geniş işlədilən abreviasiya priyomlarından Azərbaycan dili terminoloji laylarında çox cüzi bir hissə və əsasən, misallar formasında istifadə olunur. Azərbaycan dilində alimlərimiz öz əsərlərinin dillərində abreviasiyanın bu növündən çox nadir hallarda faydalanırlar. Azərbaycan dilində abreviaturların əsasən aşağıdakı növləri var:

1) Kalka üsulu ilə yaranan abreviaturlar.

Azərbaycan dilində rus dilindən kalka yolu ilə termin yaradıcılığında bu morfemlərin işlədilməsi müşahidə edilmişdir. Məsələn, aerofotoşəkil, aviadəstə, avtotəkər, mikrosahə, mikrorayon, makrodünya, geosiyasət, işıqfor və s. bu kimi azsaylı terminlər kalka üsulu ilə yaradılmışdır. “Mikrobakteriya” sözündən formalaşmış mikrob abreviatur-termini, həmçinin biotexnika, biomexanika, kosmonavt, kosmodrom kimi klassik əsaslı (abreviasiya məhsulu əsasında) yaradılmış

beynəlxalq terminlər dilimizə hazır şəkildə daxil olmuşdur. Təcrübə göstərir ki, bu hazır morfem və morfem qalıqlarının prefiks və affiks formasında bir-biri ilə birləşdirilməsi nəticəsində asanlıqla beynəlxalq aləmdə etiraf edilə biləcək terminlər qurmaq mümkündür. Eyni zamanda bu morfemlər hər bir dilin öz sözləri ilə də birləşdirilə bilər. İndiyədək ana dilimizdə kalka yolu ilə, yaxud tərcümə nəticəsində yaradılmış abreviatur-terminləri iki qrupa bölmək olar: *qrafik abreviaturalar və leksik abreviaturalar*.

a) Qrafik abreviaturalar. Qrafik abreviaturalar terminologiyamızda əksəriyyət təşkil edir. Bunlarla yanaşı, klassik dillər əsasında formalaşmış kimya, fizika, riyaziyyat və digər texniki elmlərə aid abreviatur-terminlər qrupu da Azərbaycan dilində özünə mövqe qazanmışdır. Əgər Azərbaycan əlifbası ilə yazılmış abreviatur-terminlərimizi ana dilimizin vahidləri cərgəsinə daxil etmək adi haldırsa, orijinalda olduğu kimi işlədilən beynəlxalq terminlərin bu kateqoriyaya şamil edilməsi qeyri-mümkündür. Abreviasiya mexanizminin artıq şərh etdiyimiz ən müxtəlif cəhətləri Azərbaycan dilinin qrafik abreviatur-terminləri dəstində özünü göstərir. Müqayisə üçün aşağıdakı misalları göstərmək olar: kiloqram – kq, qram – q, kilometr – km, metr – m, santimetr – sm, desimetr – dm, hektar – he, sentner – s., kvadrat – kv. kimi abreviaturalar milli terminologiyamızın vahidləri sayıla biləcək qrafik FİƏ // F.İ.Ə. // f.i.ə. – faydalı iş əmsalı, e. əv. // e. ə. – eramızdan əvvəl, man. – manat, qəp. – qəpik abreviaturaları ilə eyni hüquqlara malikdir: onlardan hər biri abreviatur formasında yazılır, lakin bütöv şəkildə oxunur.

b) Leksik abreviaturalar. Terminologiyamızda və ümumiyyətlə hər cür situativ-üslubi məqamlarda işlədilən vahidlər içərisində leksik abreviasiyanın inisial növündən daha çox istifadə olunur. Belə inisial-terminlərdən şifahi nitqə keçənlər həm də dilin tamhüquqlu sözləri səviyyəsinə qalxır. Misal üçün, biologiyada DNT(məsələn:DNT analizi) və RNT terminləri xüsusi turşuların tam və geniş adlarını demək olar ki, sıxışdırıb aradan çıxarmışdır və özləri terminoloji ad kimi şifahi nitqdə də işləkdir. Azərbaycan dilindəki “ATS”, “BDU”, “MDB”, “BBS”, “MSK” sözlərində maksimum ton tezliyi sonuncu hecəyə qeydə alınır. İngilis dilindəki “infinitive” və “abstract” sözlərində bu müstəqil vurğulu ixtisarlarda maksimum ton tezliyi ikinci hecəyə qeydə alınmışdır. S.Bağirova yazır: “Ümumiyyətlə, leksik abreviatur terminlər yaratmaq üçün dünya elminin dilində istifadə olunan süni termin yaratma metodlarından faydalanmaq üçün alimlərimiz daha qətiyyətli işləməlidirlər. Məlumdur ki, rus dilində və Avropa dillərində hazırda klassik dillərdən qalmış çoxlu sayda morfem (abreviatur) variantlarından istifadə olunur. Yunan və latın dillərindən götürülmüş mikro-, makro-, bero-, bio-, geo-, kosmo-, astro-, avia-, aero-, avto-, həmçinin -navt, -loq, -logiya kimi çoxlu sayda morfemlər və ya morfem qalıqları süni quraşdırma yolu ilə neologizmlərin yaradılması üçün hər an alimlər tərəfindən istifadə olunur. [4,141].

2) Beynəlxalq formatlı abreviaturalar. *Tibdə, riyaziyyatda, musiqişünaslıqda, kimyada daha çox yayılmış limit – lim, sinus – sin, kosinus – cos, kotangens – ctg və s. kimi terminlərin, həmçinin leksik abreviaturaların digər növləri də elmin müxtəlif sahələrinə aid ədəbiyyatda işlədilir ki, bunların əksəriyyəti əslində rus və Avropa dillərinin məhsuludur.*

Digər tərəfdən, onların tərkib hissələrinin Azərbaycan dili terminoloji sistemində işləndiyini nəzərə alaraq, məlum prinsiplərə əsasən şərti olaraq Azərbaycan dilinin abreviaturaları cərgəsində öyrənilməsi düzgündür. Həm də bu müvafiq abreviasiya priyomlarının alim və mütəxəssislərimiz tərəfindən praktiki qavranılması, tətbiq edilməsi gələcəkdə milli əsaslı terminlərimizin yaradılması perspektivlərinin açılması üçün vacibdir.

Azərbaycan dilinin bir çox sahələrində demək olar ki, abreviaturalar mövcuddur.

1. İdman sahəsində. Bu sahədə əksərən birinci 3 hərfi: məsələn: Qarabağ (QAR), Neftçi (NEF), Sumqayıt (SUM), Qalatasaray (QAL) BCF Beynəlxalq Cüdo Federasiyası) və s. Qeyd edək ki, idman yarışlarında Azərbaycan komandası həmişə “AZE” abreviasiyası ilə çıxış edir. 2.Siyasi müstəvidə işlənən abreviaturalar. Məsələn: BMT (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı), “ŞAMO”- NATO (Şimali Atlantika Müqaviləsi Orqanı) ATƏT (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı), KTMT (Kollektiv Təhlükəsiz Müqavilə Təşkilatı) və s. 3. Kənd təsərrüfatı sahəsində işlənən abreviaturalar. Məsələn: MTS (maşın-tractor stansiyası),PTZ (Pambıq təmizləmə zavodu), 4. Mədəniyyət və elm sahəsində işlənən abreviaturalar. Məsələn: AzTV, ATV,İTV, ARB, MTV, AAK (Ali Attestasiya Komissiyası), BSU (Bakı Slavyan Universiteti) və s.

Abbreviaturlar struktur baxımdan bütün dillərdə aşağıdakı kimidir:

a) **Bir hərfli** abreviaturlar. Məs: və b.(başqaları), **M.**(Moskva), **B** (Bakı), və s.(sairə)

b) İki hərfdən ibarət olan abreviaturlar. Məsələn: **AB** (Avropa birliyi), **TV**, **AŞ** (Avropa Şurası),

c) 3 hərfdən ibarət abreviaturlar. Məs: (məsələn), **SES** (su elektrik stansiyası) **ATS** (avtomat telefon stansiyası). **DAM** (dövlət avtomobil müfəttişliyi). **FHN** (fövqaladə hallar nazirliyi) və s.

d) 4 hərfdən ibarət olan abreviaturlar. Məsələn: **OMİK** (ordu mərkəzi idman klubu), **AMEA** (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası), **AŞPA** (Avropa Şurası Parlament Asembleyası), **AFFA** (Azərbaycan Futbol Federasiyası Asosiyası) **BFFA(FİFA)** (Beynəlxalq Futbol Federasiyası Assosiyası) və s.

Linqvistik mübahisələrdə alimlərimiz və ayrı-ayrı elm sahələri üzrə həqiqəti üzə çıxarıb, mütəxəssislərimizə isə termin yaradıcılığında abreviatur imkanlarından daha geniş və səmərəli istifadə etməsi arzu olunardı.

Nəticə: Ümumiyyətlə, dünya dilləri gələcək elmin dilini asanlaşdırmaq, ümumbəşəri anlaşılmanı yaxınlaşdırmaq, müstəqilləşdirmək, zənginləşdirmək üçün abreviasiya yolu ilə termin yaradıcılığı imkanlarından daha geniş faydalanmalıdırlar. Qeyd etmək istərdik ki, müasir internet və kompüter sahəsində yüzlərlə abreviaturlar mövcuddur, onları axtaran, araşdırmaq, tədqiqat işi aparmaq bu günün ən vacib, ən aktual məsələlərindən biridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Zinder L.R. "Ümumi fonetika". M. 1979. "Elm" nəşr. s.156.
2. Fəxrəddin Veysəlli: "Fonetika və Fonologiya məsələləri". Bakı. "Maarif" nəşriyyatı, 1993.s.92.
3. A.D.Xeyrulin «Sahə üzrə siyasi terminologiya». Dissertasiya. Moskva. "Elm" nəşr. 1987. s.134
4. S.Bağirova On the problems of terminological abbreviation in the modern linguistic system. B. 1987. p.141.

Tarana Mammadova

On the problems of terminological abbreviation in the modern linguistic system Summary

The role of abbreviations in the development of the terminological layer of language as a method of conscious word formation is great. However, it is important to maintain constant philological and professional oversight of terminology, as it requires conventionality and high information. Thus, lexical-semantic clay, which has a modern and variable lexical structure, is constantly evolving in parallel with the changes in science and technology, economics and political conditions, and is often very old.

Among the requirements of the terminological system, one of the main problems that attract attention is related to the elimination of excessive, unnecessary fluidity in the language, excessive signification, and thus, expressing a lot of information with few words, shortening the phonetic or grammatical structure of terms. All of these refer to the creativity of the term in the terminological system of the language with the method of abbreviation.

Key words: *abbreviation, terminology, word creation, development, vocabulary.*

Тарана Матмадова

***О проблемах терминологической аббревиатуры
в современной языковой системе
Резюме***

Велика роль аббревиатур в развитии терминологического пласта языка как способа сознательного словообразования. Тем не менее, это важно поддерживать постоянный филологический и профессиональный контроль за терминологией, так как она требует условности и высокой информативности.

Таким образом, лексико-семантическая глина, имеющая современную и вариативную лексическую структуру, постоянно развивается параллельно с изменениями в науке и технике, экономике и политических условиях и часто бывает очень старой.

Среди требований терминологической системы одна из основных проблем, обращающих на себя внимание, связана с устранением излишней, ненужной текучести в языке, излишней значимости и, таким образом, выражением большого количества информации немногими словами, сокращением фонетического или грамматического структура терминов. Все это относится к творчеству термина в терминологической системе языка методом аббревиатуры.

Ключевые слова: *аббревиатура, терминология, словотворчество, развитие, словарный запас.*

Çapa tövsiyə edən:

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

Rəyçilər:

***professor Tamilla Hüseynova
dosent Nuriyyə Rzayeva***